

Вступ

ВИЗНАЧАТИ СТАН СУСПІЛЬСТВА І ДАВАТИ ЙОМУ ІМ'Я

Теза про когнітивне та смислове виснаження концепту «суспільство» була досить популярною серед соціологів у нульових роках нинішнього століття. Так, принаймні, вважали вельми авторитетні в нашій дисципліні зарубіжні дослідники, ті, кого найчастіше цитують і до яких варто прислухатися [див.: Костенко, Макеєв, 2008]. Загалом це була реакція на процеси глобалізації, які, начебто, утверджували безповоротну прозорість державних кордонів і бажане чи ж фатальне послаблення державного суверенітету, мрія або марення про «транснаціональне суспільство» [О'Маһопу, 2014]. Дискусія між М. Буравим та П. Штомпокою про співвідношення «універсальної» (єдиної) та «регіональної» (роздробленої) соціології до зближення позицій не привела. Опитування залишалися «національними», і лише знавцям відомо, до яких хитрощів методичного характеру вдаються, наприклад, наукові керівники європейського соціального дослідження (ESS), щоб, не побоюючись впасти в оману, раптом оголосити, «що саме європейці думають щодо такої-то проблеми».

Між тим, неоднорідність європейського соціального і політико-економічного простору зростала мірою прийняття до Європейського Союзу нових держав та досі не подоланої фінансово-економічної кризи 2007 року. Сепаратистські настрої населення і політиків у Бельгії (Валлонія) чи Іспанії (Каталонія) здавалися маргіналізованими і незагрозливими для єдності післяшенгенської Європи. Навіть теракти 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку ще не сприймалися як перенесення війни з гір Афганістану і пустель Іраку на вулиці найбільших міст Північної Америки та Європи. Проте в першій половині поточного десятиліття ситуація загострилася внаслідок повалення урядів низки країн на півночі африканського континенту

(Єгипет, Лівія), різкої дестабілізації політичної ситуації на Близькому Сході (Палестина, Ліван, Ємен). На частині території Іраку та Сирії виникла ІДІЛ – ісламська держава Іраку та Леванту, територія перманентної з 2011 року війни і насильства. Міграція звідси та найбідніших країн Африки до Європи і Туреччини набула безпрецедентних масштабів, а населення низки європейських столиць стало об'єктом періодичних терористичних атак. НАТО, США, Франція, Німеччина, Росія ретельно переглядають свою оборонну політику – так традиційно називають мобілізацію та підвищення боєздатності національних і об'єднаних збройних сил, а «міграційні квоти» стали «яблуком розбрату і розладу». Відсутність перешкод для пересування громадян, що вважалася безумовним благом, нині стала джерелом загрози і, як наслідок, на кордонах між деякими країнами зводили стіни з колючого дроту (подібний проект виконують і в Україні, маючи на увазі північного сусіда). Подіями кінця минулого століття (війна в Іраку, розпад Югославії та війна там із залученням міжнародних миротворчих сил, відокремлення Косова) і початку поточного, а також їхніми довгостроковими, як з'ясувалося, наслідками лише відносно урівноваженому світовому та європейському право- та соціальному порядку було надано ширшу амплітуду коливань, фактично переводячи євросоюзні національні соціуми у надзвичайний стан.

23 червня 2016 року у Великій Британії на референдумі було подано на мільйон голосів більше за вихід з Європейського Союзу, що є водночас і результатом дедалі відчутніших відцентрових, дезінтеграційних тенденцій у цьому наддержавному утворенні, і новим імпульсом для них. Стала явною колись підспудна відразлива реакція на взаємну пов'язаність сучасних ринків і територій, афективне, а не раціональне, заперечення їх. Цінність ізоляціонізму, якій, здавалося ще недавно, остаточно був приписаний найнижчий статус у державному ужитку, набула поширення у настроях і ставленнях різних груп населення та частини навіть поміркованих політиків, репрезентуючи не стільки необхідність збереження залишків суверенітету у внутрішньому використанні, скільки його найширше можливу реставрацію. Стрімко актуалізувалися й уявлення про державну особливість, про пріоритет національних інтересів, про не стільки атавістичне, як донедавна, а, навпаки, невід'ємно

вігальне прагнення контролювати можливості, ресурси, прагнення, територію і все, що на ній постає. Причому така очевидно консервативна реакція відбулася в контексті очікування ненавмишних, загрозливих і практично непередбачуваних наслідків подій, які вже сталися чи мають виникнути. Тобто тоді, коли політикам, експертам і пересічним громадянам майбутнє бачиться і непрозорим, і непривабливим, а політичним, соціальним, економічним оптимістично забарвленим сподіванням майже не залишається місця. І, відповідно, популярність у європейських країнах набувають альтернативні проекти майбутнього для окремих країн – надія чи ілюзія, що все ж таки існує вибір можливих маршрутів і напрямів позитивної неглобалізаційної еволюції, і що сили, які покликані впорядковувати спільне існування у рамках національних держав, не остаточно виснажені й здатні впоратися з проблемами, що насуваються із майбутнього, без втручання і допомоги зовнішніх.

На просторах Союзу незалежних держав (СНД, керівники яких усе ще збираються на саміти, суперечностей у якому не менше, аніж в ЄС) у результаті збройних конфліктів виникли Республіка Південна Осетія (частина Грузії, 1992), Придністровська Молдавська Республіка (частина Молдови, 1991), Нагірно-Карабаська Республіка (частина Азербайджану, 1991), Республіка Абхазія (частина Грузії, 2008). Республіки визнали одна одну і були визнані деякими екзотичними країнами на різних континентах. Відомості про них і про деякі, не усі, атрибути державності (прапор, гімн, конституція, соціальні інститути) можна знайти у Вікіпедії, проте їх марно шукати на політичних картах світу – вони існують у реальності, але не на політичному глобусі сучасного людства. Не тільки у СНД, а й на інших континентах за останні декілька десятиліть виникли десятки так званих зон замороженого конфлікту, де війна переведена у стан менш гострого військового протистояння, чим, власне, й легітимізується перманентне існування конфліктів, які не мають остаточного розв'язання, причому територія їхнього існування на політичній мапі світу останнім часом сумарно розширюється. І не видно переконливих ознак виходу з таких станів, як немає й позитивних прикладів для наслідування: соціально-культурні відмінності за допомогою зброї, тисяч жертв, амбіцій та упереджень тих, хто має

владу чи тільки прагне її праведно чи неправедно здобути, перетворилися на постійно діючі генератори ненависті та агресії.

Сценарій утворення «республік» у СНД невігадливий: проголошення незалежності, збройний конфлікт, референдум, декларація незалежності, «мирні угоди», а послідовність згаданих складових варіюється і частково збігається. Росія, як регіональна супердержавна держава, не брала безпосередньої участі тільки у війні між Вірменією і Азербайджаном. У Південній Осетії та Придністровській Молдавській Республіці відбулася «миротворча місія», а в 2008 році «примушення до миру» Грузії з Абхазією у короткочасній війні. Мотивація участі, як і більшість подібних мотивацій у сучасній міжнаціональній політиці, нехитра, але з претензією не безумовну і незаперечну значущість: захист прав російськомовного населення чи права на відокремлення і самовизначення, захист від агресії недоброзичливої, націоналістично налаштованої частини політичного істеблшменту і громадян конкретної держави.

В Україні фактична транскордонність із Російською Федерацією і можливість повторення тут стандартного сценарію, що виявив свою дієвість і здійсненність, відчувалася і артикулювалася як загроза лише представниками правого краю політичного спектра, але ніяк не масовим настроєм населення. Втім, три головні події найновішої історії України – Майдан 2013–2014, анексія Криму Російською Федерацією, війна на Донбасі та виникнення анклавів у вигляді так званих Донецької народної республіки (ДНР) і Луганської народної республіки (ЛНР), що відокремилися і поповнили список невизнаних світом «республік», продуктів розпаду СНД, – змінили ситуацію, послалили її негативну й конфліктну модальність. «Світова війна з тероризмом», як іноді, й слушно, називають масштабне використання збройних сил різних країн, з одного боку, проти військових формувань, індивідуальних і групових нападів з використанням вибухових пристроїв та стрілецької зброї прихильників певних ідеологій, релігій та уявлень про гідний людини світоустрій у містах і містечках на різних континентах планети, з іншого, точиться з 2014 року й на нашій території під назвою антитерористичної операції (АТО). Росія присутність своїх військ на території України заперечує, фактично кваліфікуючи конфлікт як громадянську війну.

Сумнівно, що війна має позитивні наслідки, безумовно переважають руйнівні, що узаконюють насильство, нівечать суспільну мораль, зривають з місць, професій і осель людей та й самі місця, професії й оселі розпорозують, сіють сум'яття в умах і смуту в справах. І тоді вже навіть в оптиці досвідчених спостерігачів не тільки одразу, а й поміркувавши, не так легко розібрати, де реальність, а де міражі, де правда, а де вигадка, яку за теперішніх часів не відрізнити від навмисної брехні у традиційних і сучасних медіа – інтенсивність «інформаційного опромінювання» громадян у поточному столітті зростає безпрецедентно. І це не якесь відхилення у змісті та функціонуванні публічної сфери загалом, а її домінуюча (наймасовіша) ознака. До того ж самі спостерігачі займають певну позицію у соціальному просторі з умонтованими в неї упередженнями й безперечностями, що й задають кут зору на, скажімо, те, як називати сторони протиборства у «антитерористичній операції». Крім того, у медіа та соціальних мережах поширені як антиномічні, так і просто різні визначення, що функціонують як стигми – легко розпізнавані негативні означення, які для багатьох все пояснюють і дають змогу розуміти події та окреслювати власну позицію щодо них.

Від фактологічних конотацій фрази «настали в Україні інші часи» можна відвертатися і робити вигляд, ніби їх не існує, але ухилитися від тактильних і емоційних контактів із брутальною реальністю мало кому вдається. Її властивості зумовлені у нас суперечливим симбіозом глобальних (економічна і міграційна криза, відцентрові прагнення і поривання у європейській політиці) і локальних трендів (стагнація економіки, неефективне державне управління, корупція, слабкі соціальні інститути), що зредуковані, модифіковані, мультипліковані екстраординарними подіями в одних сегментах соціуму і, водночас, взаємним відторгненням, несприйнятливостю в інших. Про такий дивний, пливкий, а може й ірреальний, соціальний, економічний, культурний і політичний колаж важко, а скоріше й неможливо, скласти вичерпну розповідь. Оскільки будь-яка розповідь неодмінно має бути неповною, тому варто наперед вказати на деякі особливості, спрощення та обмеження виконаної соціологами НаУКМА та Інституту соціології НАН України роботи, що набула форми колективної моно-

графії. Спочатку про назву, в якій є формулювання «стан сингулярності».

Соціологія починається і продовжується як наукова дисципліна, що, крім іншого, а може і як найголовніше, намагається раз по раз визначати стан суспільства загалом, динамічний характер якого приймається апіорі, та найменувати цей стан. Ось тільки деякі з імен: солідарність, норма, патологія, аномія, конфлікт, нерівність, порядок, хаос, закрите, відкрите, мобільне, перехідне суспільство, суспільство ризику, постмодерне, інформаційне. Навіть у такому стислому і неповному переліку наявна неприхована суміш явищ. Одні існують одночасно і в пропорціях, що не підлягають або ж взагалі не піддаються раціональному калькулюванню, – скажімо, норма і патологія, нерівність і егалітарність. Дослідник, орієнтований на емпіричні пошуки, намагається виявити і описати один або кореляцію декількох подібних аспектів стану суспільства. Здобутою компетенцією він, часто лише для власного користування, зводить конкретну характеристику у статус домінантної. Однак для теоретиків, які за статусом мусять бути чутливими до ритмів функціонування соціуму, чи не обов'язковою залишається опція пропонувати універсальне визначення стану для того, що традиційно називають «суспільством». Так з'являються «суспільства ризику, мобільності, плінності, постмодерну». Проте не уподобання теоретиків зумовляють перехід соціумів у новий стан, а вплив могутніх чинників, які на поверхні спільного життя виступають як події. І тоді саме вони стають і репрезентантами, і сигніфікаторами незвичних обставин та умов, у яких індивідам і спільнотам доводиться діяти, сприймати й відчувати тяготи й несподіванки спільного існування у певний час, тривалість якого заздалегідь не визначити.

Зовсім не випадково, що тематика практично всіх конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті на подив постійна: невизначеність, криза, насильство, турбулентність, нерівність. Світ людей, на думку кваліфікованих організаторів таких форумів, досяг принципово нового стану, метаморфоз якого дією наддержавних і національних сил і тенденцій передбачуваний, мабуть, в одному: ризику множаться, а повсякденність – вулиці, автомобільні та залізничні

шляхи, торгові та розважальні центри, редакції газет і журналів, повітряні коридори для літаків – стає дедалі менш безпечною і все більш неблагополучною. На соціологічний трюїзм перетворилося твердження про небачене раніше ускладнення сучасних суспільств, яке ставить під сумнів проведення надійних діагностичних і аналітичних робіт, що претендують на розуміння і пояснення мотивів дій людей, соціальних категорій і груп, організацій, інститутів. Сучасність у прискореному ритмі оснащується новими технологіями і речами, коригує стилі споживання, праці, участі у спільних справах і, фактично, постулює недовговічність чи навіть необов'язковість стійких контактів між людьми. І стає все більш непрозорою – деталі розпізнаються з великими труднощами, тенденції начебто виявляються, але швидко замінюються іншими, а іноді й протилежними, прогнозування і передбачення чи не остаточно втрачають науковий статус, а «стабільність» переведено у розряд архаїчних термінів. Такий образ модерну (сучасності) представлений у розробках політологів, соціологів, філософів.

Три поняття у спеціальній літературі залучаються для опису того стану, в який перейшли окремі суспільства і світ у цілому – криза, надзвичайність (emergency), виключеність. Вибирати, отже, доводиться з «кризового соціуму», «стану надзвичайності», «стану виключеності» або ж вдаватися до їхньої комбінації. В контексті подій після зими 2013–2014 років в Україні автори віддали перевагу «сингулярності» як вигадливому сполученню подій, стану кризи в економіці, стану emergency в культурі і стану виключеності у політичному житті. Збережено й основну етимологію слова – те, що зрідка зустрічається, особливе, незвичне, дивне, парадоксальне, іноді екзотичне і чудернацьке, але й те, що хоча радикально збурене, проте має стійкі властивості й характеристики, що існує із суттєво зміненим порядком речей, явищ, очікувань і сподівань, що має шанс як перетворитися на щось позитивно інше, так і залишитися у вимушено знайденому стані. Під час війни порядки повсякденного життя людей руйнуються цілком чи частково; центральна влада не переобрана, а дискваліфікована протестним рухом у столиці та деяких регіонах (Майдан), у країні попри чинні міжнародні домовленості про територіальну недоторканність один із підписантів відповідного документа у Будапешті експропріював велику територію

з кількома мільйонами населення, а частина вищого політичного й військового керівництва втекла з країни (їх так ніхто і не перерахував), побоюючись за свої дії восени 2013 та взимку 2014 року чи то справедливої відплати, чи то несправедливої розправи. Так що десь криза або надзвичайність, але у нас вони ж у контексті незвичності, того, чому мало аналогів, чому бракує пояснювальних схем.

У вітчизняній соціології, між тим, маємо певні концептуальні здобутки у визначенні національної особливості життя і буття за часів Незалежності. Пошлемося на кілька робіт та імен (перелік неповний і тому упереджений), в яких виконувався – нехай судять інші, наскільки успішно – науковою традицією переданий соціологам обов'язок «визначати ситуацію». Насамперед, дві роботи 1990-х років: книга Є. Головахи і Н. Паніної про соціальне божевілля як стан українського соціуму [Головаха, Панина, 1994] й стаття Н. Костенко і С. Макеева про «п'ятий світ» та його основні характеристики [Костенко, Макеев, 1996]. В обох констатується, що в Україні відбуваються речі, яким важко, чи взагалі неможливо, знайти паралелі у сучасній історії країн, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Публікації В. Хмелька і В. Паніотто про мінливість громадської думки щодо російсько-українських відносин, політичну і соціальну ситуацію, міру толерантності населення України, за даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) і Всеросійського центру вивчення громадської думки. Роботи у царині макросоціології С. Катаєва, І. Кононова, П. Кутуєва, О. Куценко, Н. Черниш, в яких давалася оцінка сучасного стану українського суспільства. Щорічні збірники Інституту соціології НАН України про динаміку соціальних змін у країні на основі моніторингу, який у 2014 році був відзначений Державною премією в галузі науки і техніки. Нарешті, комплексне дослідження феномена недовіри колективом співробітників Інституту соціології НАН України [Общество без доверия, 2014].

Отже, модерн (сучасність) у вітчизняному інтер'єрі проявляє себе упродовж майже трьох десятиліть як стан сингулярності, як те, чому важко підібрати відповідники та визначення, як те, з чого вкрай важко вийти чи суттєво модифікувати. Звісно, існують інші «світи» чи навіть «всесвіти», можливо кращі, принаймні привабливіші, шанс стати схожими на які існує. Відомі й умови, що потрібно

для цього виконати, але рух із стану сингулярності, стану екзотичної особливості, якщо й започатковується, то ледь помітний, створюючи, скоріше, ілюзію руху – дещо нібито й закінчується, проте дивовижно починається знову, у злегка відретушованих і начебто оновлених соціально-політичних декораціях. Порив і схильність частини громадян і політичних сил змінювати ситуацію чи то фантастично, чи то закономірно, упродовж 25 років незалежності врівноважувалися консервативними інтенціями, звичками, стереотипами сприйняття, досвідом ефективної дії за умов, що якимось чином склалися, іншої частини громадян і політиків, а частково, не виключено, й першої.

Втім, після Майдану зими 2013–2014 років маємо «нову сингулярність», з особливими ознаками, ситуаціями, станом справ. Її виникнення зумовили відомі надзвичайні події, що своїми наслідками мали перетворення структури і текстури соціальної матерії, очікувань, сподівань, солідарностей, повсякденних дій і комунікацій громадян. Ймовірно саме негативно забарвлена особливість в організації, функціях, стандартах державного, громадського та повсякденного життя, поряд з очікуваними та непередбачуваними ефектами надзвичайних подій роблять поки що неподоланим шлях між Україною та Європейським Союзом. Вельми сумнівно, що він скоротився порівняно, наприклад, із першими десятима роками поточного століття. І тоді не видається цілком програшною ставка на те, що суспільно-політичний проект під назвою «Україна» хоча б для нинішніх поколінь громадян так і залишиться варіацією модерну, окремим історичним «випадком», химерною імітацією можливих суспільних порядків, не кращим з можливих сценаріїв спільного життя, який, тим не менш, не без успіху обстоює своє право на існування.

Наведена в колективній роботі соціографія спирається, переважно, на дані репрезентативних опитувань, що відтворюють вельми неоднозначну ментальну картину. Надзвичайні події, як їм і належить, призвели до поляризації та певної радикалізації масових настроїв і оцінок. Проте тенденція до чорно-білого сприйняття й інтерпретації того, що відбувалося і відбувається, значно послаблена плюралізацією думок і поведінкових реакцій на події. При цьому співвідношення «за» чи «проти» чогось залишилося для нас

практично поза увагою, колектив дослідників від самого задуму монографії не збирався оцінювати пропорції сил у суспільстві у вигляді прихильності тим чи тим ідеям або ж перспективам соціальної еволюції згідно з якимось геополітичним вектором. Розподіл суджень та установок респондентів, звісно, наведено, проте ми утримуємося від оцінки його політичної ваги чи значення, намагаючись говорити про предмет, а не про його модальність.

Кількісні дані, що їх використовували автори, зумовляють ще дві особливості тексту. За межами нашої дослідницької уваги залишені, по-перше, причини екстраординарних подій, те, через що все в Україні сталося так, а не інакше. Про коріння і пружини глибоких соціальних аномалій дозволено міркувати неординарним умам. Так, М. Бердяєв у 1918 році в есе «Духи російської революції» вважає причиною національної катастрофи, яка спіткала Росію, виняткову різновіковість нації. І хоча, як він переконаний, кожен народ у будь-який момент свого існування живе в різні часи, але російський народ поєднує XX і XIV століття, а співіснування таких періодів та епох є «джерелом нездоров'я і перешкода цілісності національного життя». Соціолог, визнаючи справедливність констатації щодо різновіковості будь-якого народу, за визначенням більш поверховий, він намагається і просто зобов'язаний не відриватися від ґрунту емпіричних фактів і спостережень, претендуючи, переважно, на більш-менш коректну діагностику та інтерпретацію ситуацій, у яких респондентам доводиться діяти чи ухвалювати рішення щодо свого майбутнього.

По-друге, практично нічого не буде сказано про модифікації інституційної структури, яка не без проблем, але відбувається, про зміну функцій конкретних інститутів. Звичайно ж, якщо мати на увазі суспільство загалом, то вся, так би мовити, сіль і весь перець суспільного метаболізму полягає в соціальних інститутах – ця теза для суспільствознавця за жодних умов не втратить першорядної значущості. У вітчизняній соціології маємо певні теоретико-методологічні напрацювання щодо характеристик успадкованої структури інститутів і такої, що склалася в Україні під час запланованих та стихійних трансформацій і деформацій попереднього суспільного порядку [Головаха, Панина, 2001; Головаха, 2011; Макеєв, 2011]. Однак інституціональний аналіз не належав до завдань дослідження,

яке висвітлено у монографії, а масові опитування, основний постачальник емпіричної інформації, – не той метод, який доречний для дослідження динаміки інституційної структури та її складових. Крім того, за рамками проведених спостережень та інтерпретацій залишилися стан emergency у культурі, а також імплікації стану виключеності у політичній сфері.

Підзаголовок назви монографії репрезентує весь її зміст: те, що відбувалося й відбувається після надзвичайних подій восени та взимку 2013–2014 років у оцінках, поглядах, враженнях, переконаннях і діях громадян України. У першому розділі окреслено концептуальну рамку для опису стану сингулярності – події, стан, ситуації, реакції на ситуації (практики населення). У другому розділі йдеться про нові явища в соціальній структурі та про масові ментальні утворення, притаманні респондентам тоді, коли силові лінії у суспільстві формують його будову, констеляцію соціально-економічних та політичних налаштувань і зумовлюють стани свідомості різних статусних і демографічних категорій населення, а самі силові лінії під впливом надзвичайних подій змінюють свою інтенсивність. У третьому розділі інтерпретовано поведінкові реакції людей: їхні реальні дії під впливом неконтрольованих зовнішніх сил і обставин, що примусово переводять індивідуальне, сімейне і групове повсякденне життя у незвичні режими функціонування.